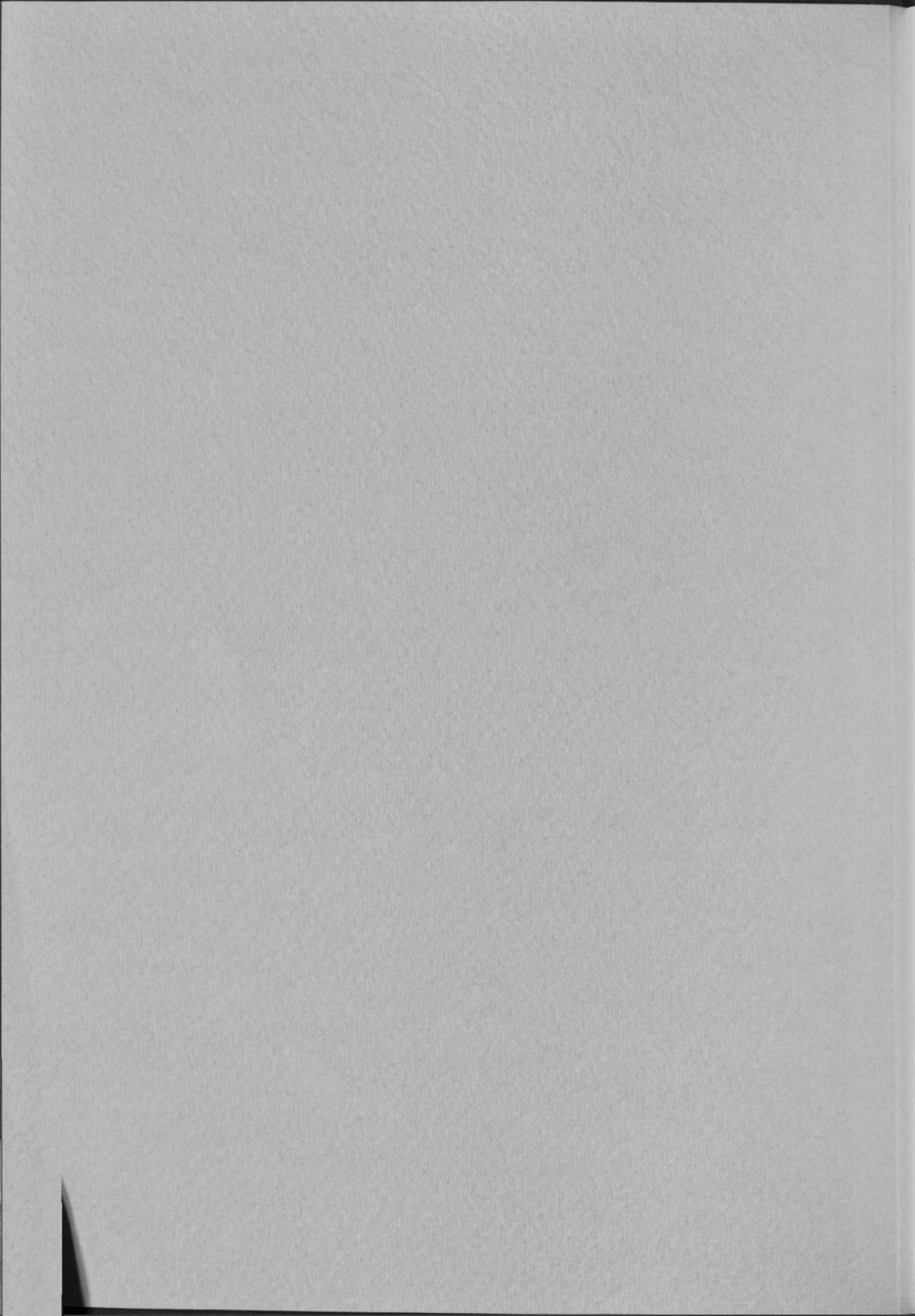

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

Η «ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΥΣΙΚΗΝ»
ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΙ ΣΤΡΟΦΑΔΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ 2005

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΥΣΙΚΗΝ
ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ

Η «ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΥΣΙΚΗΝ»
ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΑΙ ΣΤΡΟΦΑΔΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ 2005

Ἀνάτυπο
ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ Διεθοῦς
Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου
«Παχώμιος Ρουσάνος
450 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του († 1553)»

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΛΑΙΑΚΗΣ

Η «ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΥΣΙΚΗΝ» ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ

Ἡ βραχεῖα θεωρητικὴ πραγματεία τοῦ Ιζ' αἰῶνος, φερομένη συνήθως ὑπὸ τὸν τίτλο· «*Ἑρμηνεία σύντομος εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς μουσικὴν*»¹ ἢ «*Ἑρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν Παχωμίου μοναχοῦ*»², παραδίδεται μέσω τριῶν –ὡς σήμερα γνωστῶν– χειρογράφων κωδίκων· ἐξ αὐτῶν περισσότερο ἐνδιαφέρον οἱ –ἀχρονολόγητες, δυστυχῶς– δύο βεβαιωμένες αὐτόγραφες τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας καταγραφές³, μὴ παραθεωρουμένης, πάντως, τῆς ἀξίας καὶ τῆς ὑφισταμένης ἐτέρας χειρόγραφης καταγραφῆς αὐτῆς⁴. Ἰδιαιτέρως ἀξιοπρόσεκτα εἶναι, ἀκόμη, ἡ περιορισμένη –ὅπως ἐπὶ τοῦ παρόντος, τοῦλάχιστον, ἐπισημάνθηκε– ἀνθολόγησι τμήματος μόνον τοῦ συνόλου τῆς συγγραφῆς σὲ δύο ἐπιπροσθέτως μουσικοὺς κώδικες⁵. Τὸ ἔργο ἔχει ἤδη ἐκδοθεῖ τετράκις, κατὰ τὰ ἔτη, ἀντιστοιχῶς, 1893 (ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Γριτσάνη⁶), 1903 (ἀπὸ τὸν Κ. Ψάχου⁷), 1908 (ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἰω-

1. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πραγματείας στὸν κώδικα Marc. gr. II 103, φ. 258'.

2. Βλ. ὁμοίως τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πραγματείας στοὺς κώδικες EBE 2771, φ. 233' καὶ Ἰβήρων 1000, φ. 2'.

3. Καταχωρίζονται στοὺς κώδικες Marc. gr. II 103, φφ. 258'-259' καὶ EBE 2771, φφ. 233'-236'.

4. Καταχωρίζεται στὸν κώδικα Ἰβήρων 1000, φφ. 2'-4'.

5. Βλ. τὸν κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, φφ. 122'-123' καὶ τὸν κώδικα Ζωγράφου 120, φφ. 24'-25', ὅπου [ὑπὸ τὴν ἀναγραφὴν «*Ἑρμηνεία Παχωμίου ἱερομονάχου περὶ φθορῶν*»] παραδίδεται μόνον τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ρουσάνου.

6. Βλ. Π. Γριτσάνη, «Χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς», *Νέα Ἡμέρα*, ἔτος ΙΘ' (ΜΖ), ἀριθμ. 973 (1961), 24/25 Αὐγούστου 1893 [ἐπὶ τοῦ παρόντος –καὶ παρὰ τὴν ἐπισταμένη ἔρευνά μας–, δὲν κατορθώσαμε, δυστυχῶς, νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἐν λόγῳ δημοσίευσιν].

7. Βλ. Κ. Ψάχου, «Δημοσίευσιν ἀρχαίων ἀνεκδότων χειρογράφων περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς. Παχωμίου μοναχοῦ, Ἑρμηνεία εἰς τὴν Μουσικὴν», *Φόρμιγξ*, ἔτος Β', ἀριθμὸς 8, Ἀθῆναι 30 Ἀπριλίου 1903, σσ. 2-3 / ἀριθμὸς 9-10, Ἀθῆναι 15-30 Μαΐου 1903, σσ. 6-7.

άννη Βασιλικό⁸) καὶ 1938 (ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Βαμβουδάκη⁹). Πρέπει, πάντως, νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀναλογία δὲν ὑποκρύπτει καὶ ἀρμονικὴ ἐκατέρωθεν διάδοσις τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Ἡ χειρόγραφη παράδοσις τῆς συγγραφῆς κρίνεται, ἀναμφιβόλως, πενιχρή· ἐὰν ἐξαιρεθοῦν οἱ δύο αὐτόγραφοι τοῦ Ρουσάνου καταγραφῆς τοῦ κειμένου, ἐμβολίμως λοιπῶν συγγραφημάτων τοῦ ἰδίου¹⁰, ἀπομένει μόνον μία πλήρης καταγραφή του, ἀπὸ κάποιον ἄδηλο κωδικογράφο σὲ μουσικὸ κώδικα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος¹¹, καθὼς καὶ ἡ μετὰ παρέλευσις ἱκανοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἀποσπασματικὴ παράθεσις συγκεκριμένης περικοπῆς του σὲ δύο ἀκόμη μουσικοὺς κώδικες¹². Ἀντιθέτως, ἡ ἔντυπη παράδοσις τοῦ θεω-

8. Βλ. *Κανέλλου Σπανοῦ, Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης - Παχωμίου Ρουσάνου, Κατὰ χυδαῖζόντων καὶ αἰρετικῶν καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ, νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα ἐκ κωδίκων τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἰωάννου Βασιλικοῦ, ἐφημερίου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Τεργέστη, τύποις τοῦ αὐστριακοῦ Λόυδ, 1908 (ἐξῆς: Βασιλικοῦ, Π. Ρουσάνος), σσ. 139-143.*

9. Βλ. Ἐμμ. Γ. Βαμβουδάκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν, μετὰ 18 πινάκων, τόμος Α'. Μέρος γενικόν, Σάμος 1938 (ἐξῆς: Βαμβουδάκη, *Συμβολή*), σσ. 46-53.*

10. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων στοὺς συγκεκριμένους αὐτογράφους τοῦ Ρουσάνου κώδικες [EBE 2771 καὶ Marc. gr. II 103] βλ. ἀντιστοίχως εἰς ἀρχιμανδρίτου Εὐτυχίου Σαρμάνη, «Ἀνακάλυψη τοῦ αὐτογράφου κώδικα τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου (EBE 2771)», *Ἅγιοι καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθο. Πρακτικὰ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου (Πνευματικὸ κέντρο Δήμου Ζακύνθου 6-9 Νοεμβρίου 1997), τ. Α', Ἀθήναι 1999 (ἐξῆς: Σαρμάνη, Κώδιξ EBE 2771), σσ. 179-195· καὶ El. Mioni, *Bibliothecae divi Marci Venetiarum. Codices graeci manuscripti*, vol. I, pars prior, Roma 1967, pp. 308-312.*

11. Πρόκειται γιὰ τὸν προμνημονευθέντα κώδικα Ἰβήρων 1000. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. εἰς Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκηπῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τ. Γ', Ἀθήναι 1993, σσ. 907-909.

12. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐπισημανθέντα ἀνωτέρω χειρόγραφα τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332 (τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος) καὶ Ζωγράφου 120 (τοῦ ΙΗ' αἰῶνος). Τὸ τελευταῖο χειρόγραφο εἶναι ἀκαταλογογράφητο· βλ. ἀναγραφὴ τῶν περιεχομένων του εἰς B. Schartau, *Anonymous, Questions and answers on the interval signs*, [Corpus scriptorum de re musica IV], Wien 1998 (ἐξῆς: Schartau, *Anonymous*), pp. 36-37, ἀπ' ὅπου ἠρύσθη καὶ ἡ σχετικὴ πληροφορία. Γιὰ τὸ πρῶτο χειρόγραφο βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, ἦτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων [...]*, τ. πρῶτος, Πετροῦπολις 1891 (= Bruxelles 1963),

ροητικογραφήματος εἶναι ὅπωςδήποτε ἐκτεταμένη· τὸ ἐν λόγῳ κείμενο (βοηθούσης πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἐν γένει περὶ τὰ συγγράμματα Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου ἐκδοτικῆς ἀδολεσχίας¹³, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς βραχείας ἐκτάσεώς του) διήγειρε τὴ φιλολογικὴ περιέργεια ἢ τὸ μουσικολογικὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐξονομασθέντων ἐκδοτῶν αὐτοῦ. Βέβαιο εἶναι, πάντως, ὅτι οἱ ὑφιστάμενες δημοσιεύσεις δὲν ἱκανοποιοῦν πλέον τὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης μουσικολογικῆς ἔρευνας· σ' αὐτὲς διασώζεται μόνον τὸ φιλολογικὸ μέρος τῆς συγγραφῆς, παραλειπομένων τῶν ἐπισυναπτομένων στὸ θεωρητικογράφημα μουσικῶν παραδειγμά-

σ. 376· εἰδικώτερον ἀναγραφὴ τῶν περιεχομένων τοῦ ἰδίου κώδικος βλ. καὶ στὶς σσ. 29-30 τῆς μνημονευθείσης ἐκδόσεως τοῦ Schartau. Ἄμφότερα τὰ χειρόγραφα –ὡς περιέχοντα ἀποκλειστικῶς θεωρητικογραφήματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τὶς ἰδιαίτερες διαδεδομένες θεωρητικὲς συγγραφὲς Γαβριὴλ τοῦ ἱερομονάχου, Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφου, τῆς «Ἀκριβείας» καὶ τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ– ἔχουν κατ' ἐπανάληψιν χρησιμοποιοθεῖ στὴν ἑλληνικὴ καὶ κυρίως στὴ διεθνῆ μουσικολογικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐπισημανθέντων κειμένων· παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, πρωτίστως μὲν στὶς ὑπάρχουσες σχετικὲς κριτικὲς ἐκδόσεις [Chr. Hannick und Gerda Wolfram, *Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang*, [Corpus scriptorum de re musica I], Wien 1985 (ἐξῆς: Hannick - Wolfram, *Gabriel Hieromonachos*), pp. 18, 26, 27, 28, 35, 118, 125. D. E. Conomos, *The treatise of Manuel Chrysaphes, the lampadarios: on the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it (Mount Athos, Iviron Monastery MS 1120 [July, 1458])*, [Corpus scriptorum de re musica II], Wien 1985 (ἐξῆς: Conomos, *Manuel Chrysaphes*), pp. 32, 33. Schartau, *Anonymus*, pp. 25, 26, 27, 29-30, 36-37, 39. Gerda Wolfram und Chr. Hannick, *Die Erotapokriseis des Pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang*, [Corpus scriptorum de re musica V], Wien 1997 (ἐξῆς: Wolfram-Hannick, *Erotapokriseis*), pp. 22, 23, 27], δευτερευόντως δὲ σὲ παλαιότερα ἢ σὲ νεώτερα ὁμοειδῆ δημοσιεύματα [J.-B. Rebourts, «Quelques manuscrits de musique byzantine. (Ms. 332 de la Bibl. du Saint-Sépulcre de Jérusalem)», *Revue de l' Orient Chrétien* IX (1904), pp. 299-309 / X (1905), pp. 1-14. L. Tardo, *L' antica melurgia bizantina nell' interpretazione della scuola monastica di Grottaferrata*, Grottaferrata MCMXXXVIII (=1938), pp. 235-243. Βαμβουδάκη, *Συμβολή*, σσ. μζ', 1-34, 35-45, 46-53, 54-55. Ἄντ. Ε. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκτανχία στὴν ἑλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία*, Θεσσαλονικὴ 1985 (ἐξῆς: Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκτανχία*), σσ. 226-230. Evg. Vladimirovich Gertsman, *Petersburg Theoreticon*, Odessa 1994 (ἐξῆς: Gertsman, *Theoreticon*), pp. 94, 213, 251, 348, 349, 377, 411-412, 418, 420, 610, 612-614, 617].

13. Παρακάμπτοντας τὴν εἰδικώτερον ἀπαρίθμηση τῶν ὑφισταμένων –παλαιότερων καὶ νεώτερων– ἐκδόσεων ἔργων τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, παραπέμπουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο στὸ –δημοσιευόμενο στὸν παρόντα τόμο– σχετικὸ μελέτημα τῆς Χριστίνας Κολοβοῦ.

των¹⁴, στοιχείων, δηλαδή, προφανέστατα ἀπαραιτήτων γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη κατανόηση τοῦ κειμένου. Ἐπιπροσθέτως, καὶ αὐτὴ ἡ φιλολογικὴ παράμετρος ἐμφανίζεται προβληματικὴ, μὲ τὴν παράδοση ποικίλων διαφορετικῶν γραφῶν ἢ μὲ τὴν ἐπιβολὴ αὐθαιρέτων διορθωτικῶν παρεμβάσεων¹⁵, ποὺ ὅπωςδήποτε ἀπομακρύνουν τὸν νοῦ ἀπ' ὅσα πρωτογενῶς συνέγραψε ὁ Ρουσάνος, ἀλλοιώνοντας, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τὸν ὅλο χαρακτῆρα τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς μία ἐκ νέου κριτικὴ θεώρηση τῆς ἐν λόγω πραγματείας Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου κρίθηκε ὄχι μόνον σκόπιμη, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη¹⁶.

* * *

Πέρα τούτων, ὁ ὑποφαινόμενος δὲν διστάζει νὰ ὁμολογήσει ὅτι παραδίδει στὴ δημοσιότητα τὴν παρούσα μελέτη ὑπὸ τὸ βάρος ὀρισμένων ἐρωτημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα, δυστυχῶς, ἡ πενιχρότητα ἢ καὶ ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν μᾶς περιορίζουν, ἐπὶ τοῦ παρόντος, στὴ διατύπωση εἰκασιῶν. Ἐν προκειμένῳ, τὰ κυριώτερα desiderata εἶναι δυνατὸν νὰ συμπυκνωθοῦν σὲ δύο βασικὰ ἐρωτήματα:

- Πόθεν ἡ μουσικότητα τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας; καί
- Ποιὰ τὰ αἷτια καὶ ἡ ἐν γένει στοχοθεσία τῆς συγγραφῆς;

Γιὰ τὴ μουσικότητα Παχωμίου μοναχοῦ τοῦ Ρουσάνου ὑπάρχουν, βεβαίως, ἀπτὰ τεκμήρια· πέρα τῆς παρούσης θεωρητικῆς πραγματείας, κειμένου ἐξειδικευμένου μουσικολογικοῦ σχολιασμοῦ, εἶναι γνωστὲς εὐάριθμες μουσικὲς συνθέσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Ρουσάνου, διασωθεῖσες, μάλιστα, δι' αὐτογράφων καταγραφῶν¹⁷. Ἐπιπροσθέτως, στὴν

14. Νὰ σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι τὰ ἐν λόγω μουσικὰ παραδείγματα παρατίθενται πανομοιότυπως εἰς Βασιλικῶν, Π. Ρουσάνος (σὲ ἀνάριθμη σελίδα, τοποθετημένη μεταξὺ τῶν σσ. 142-143), εἰλημμένα ἐκ τοῦ κώδικος Marc. gr. II 103, φ. 259^v.

15. Πρβλ. αἴφνης ὅσα σημειώνει ὁ Βαμβουδάκης, *Συμβολή*, σ. 46: «Τὸ κείμενον ὡς εὐρίσκεται ἐν τῇ "Φόρμυγι" ἔχει, ὡς καὶ τὰ προηγούμενα, πολλὰ σφαλῆρα κατὰ τε τὴν στίξιν καὶ τὸν λόγον. Διωρθώσαμεν κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν τὰ κυριώτερα πρὸς εὐόδωσιν καὶ ἀποσαφήνισιν τοῦ νοήματος».

16. Ἡ ἐκπονηθεῖσα σχετικὴ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου θὰ προσφερθεῖ, σὺν Θεῷ, ἐν εὐθέτῳ καιρῷ, σὲ ἰδιαίτερο αὐτοτελὲς δημοσίευμα.

17. Βλ. τὸν κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 344, φφ. 177-178^v, ὅπου ἀνθολογοῦνται τὰ τρία δοξαστικά (ἑσπερίων καὶ ἀποστίχων τοῦ ἑσπε-

ἀγιορειτικὴ μονὴ τῶν Ἰβήρων ἐντοπίσθηκε προσφάτως καὶ ἕτερο, αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου, ἀμιγῶς μουσικὸ χειρόγραφο¹⁸. Παρὰ ταῦτα, τὸ περὶ τῶν μουσικῶν του καταβολῶν ἐρώτημα παραμένει ἀκόμη ἀναπάντητο. Ἰκανοὶ σταθμοὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀποδημιῶν του¹⁹ θὰ ἦταν

ρινοῦ, καθὼς καὶ ἀποστίχων τοῦ ὄρθρου) τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντων ὁσίων πατέρων (συγκεκριμένως ὡς ἐξῆς: φ. 177^v [ἦχος] β' Ὡς ἐξ Αἰγύπτου τῆς πολισχιδοῦς // φφ. 177^v-178^r [ἦχος] γ' Εὐφράνθητι ἔρημος // φ. 178^v [ἦχος] πλ. β' Ὅσοι πατέρες, οἱ καλῶς τὸν ἀγῶνα τελέσαντες). Πρβλ. καὶ ἀρχιμανδρίτου Εὐτυχίου Σαρμάνη, «Ἀκολουθία τῶν ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντων ὁσίων πατέρων ὑπὸ Παχωμίου Ρουσάνου συντεθεῖσα», *Θεολογία* 5H (1997), σ. 267, ὑποσημ. 12, ὅπου καὶ ἡ πρώτη ἐπισήμανση τοῦ πράγματος (μὲ ἐσφαλμένη, ὅμως, παραπομπὴ στὰ φφ. 166^v-176^v τοῦ συγκεκριμένου κώδικος). Τὰ ὡς ἄνω τρία μουσικὰ μέλη πρέπει σαφῶς νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὰ «στιχηρὰ τονισμένα ἔτερα», τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Ρουσάνος μνημονεῖ ἀορίστως σὲ κατάλογο τῶν ἔργων του (ὑπὸ τὸν τίτλο «Τῶν τοῦ Παχωμίου λόγων πίναξ ὄδε»), καταχωρισμένο στὰ φφ. 283^v-284^v τοῦ κώδικος Marc. gr. II 103 [βλ. πλήρη τὸν ἐν λόγῳ πίνακα, διορθωμένο καὶ ἐπισημασμένο, εἰς: Βασιλικοῦ, *Π. Ρουσάνος*, σσ. 144-150 ἢ συγκεκριμένη πληροφορία στὴ σ. 150]· στὸν ἴδιο κατάλογο καταγράφονται, ἀορίστως καὶ πάλι, δύο ἐπιπροσθέτως μουσικὰ πονήματα τοῦ Ρουσάνου, ἕνα «καλοφωνικὸν εἰς τὸν ἅγιον Μελέτιον» καὶ ἕνα «τρισαγίον μετὰ μέλους», μελοποιήματα τὰ ὁποῖα –ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον– δὲν ἔχουν, δυστυχῶς, ἐντοπισθεῖ [σύντρεῖς οἱ ἐπισημανθεῖσες συνθέσεις τοῦ Ρουσάνου μνημονεύονται (πάντοτε ἀορίστως) καὶ στὴ μελέτη Ἰ. Ν. Καρμίρη, *Ὁ Π. Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ*, [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, Nr. 14], Athen [..] 1935 (ἐξῆς: Καρμίρη, *Π. Ρουσάνος*), σ. 59, στὴν ἐνότητα «Λειτουργικὰ καὶ μουσικὰ συγγραφαὶ τοῦ Ρουσάνου»].

18. Πρόκειται γιὰ τὸν –κατὰ τὴν ἀρίθμηση Σπ. Π. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. δεῦτερος, ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900, σ. 251– κώδικα Ἰβήρων 1101, ἕνα ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρόνιστο Εἰρηολόγιον· τὸ χειρόγραφο ταυτίζεται πρὸς τὸ «Εἰρηολόγιον τονισμένων περιέχον καὶ τινα τῆς Παπαδικῆς», τὸ ὁποῖο ὁ Ρουσάνος μνημονεῖ ἀορίστως σὲ κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ φιλοπόνησε κατὰ τὴν παραμονή του στὴ μονὴ τῶν Ἰβήρων (: «Τὰ γραφέντα παρ' ἡμῶν βιβλία ἐν τῇ τῶν Ἰβήρων εὐαγεστάτῃ μονῇ»), καταχωρισμένο ἐν τέλει τοῦ αὐτογράφου του κώδικος Ἰβήρων 593 (βλ. σχετικῶς στὸν ἀνωτέρω κατάλογο Σπ. Π. Λάμπρου, σσ. 179-180· πρβλ. καὶ Καρμίρη, *Π. Ρουσάνος*, σ. 8). Ἡ ἐν λόγῳ ταύτιση καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ συγκεκριμένου κώδικος στὴ γραφίδα τοῦ Ρουσάνου ὀφείλεται στὸν Κρίτωνα Χρυσοχοῖδη· στὴ δημοσιευομένη στὸν παρόντα τόμο σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ ἴδιου ὁ φιλόμουσος ἀναγνώστης θὰ παρακολουθήσει τὴν ἀρμόδια τεκμηρίωση τοῦ πράγματος.

19. Συγκεντρωτικὴ ἔκθεση τῶν πολλαχοῦ περιπλανήσεων τοῦ Ρουσάνου, ὑπομνηματισμένη διὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, βλ. στὴν ἐργασία τοῦ Μ. Γ. Σέργη, *Ὁ Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς τοῦ 16ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 2000 (ἐξῆς: Σέργη, *Π. Ρουσάνος*), σσ. 26-30.

δυνατόν νά συνδεθοῦν πρὸς τὴν ἀναζητούμενη πηγὴ τῶν μουσικῶν του γνώσεων· αἴφνης, ἡ Κρήτη²⁰, ἡ Κύπρος²¹, ἡ Χίος²², ἡ Λέσβος²³, τὰ Ἱεροσόλυμα²⁴, ἡ Κωνσταντινούπολις²⁵ καὶ κυριώτατα τὸ Ἅγιον Ὄρος²⁶,

20. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Κρήτης βλ. Σπ. Ν. Ἀβούρη, «Κρητικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 7 (1965), σσ. 1030-1031. Γ. Ἀμαργιανάκη, «Κρητικὴ βυζαντινὴ καὶ παραδοσιακὴ μουσικὴ», *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς*, τ. Β', Ἡράκλειο Κρήτης 1988, σσ. 319-332. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Ἡ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ Βενετοκρατία*, Κρήτη 1990. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ Βενετοκρατία», *Θεσσαυρίσματα* 20 (1990), σσ. 9-169. Ἐμμ. Στ. Γιαννοπούλου, *Ἡ ἀνθιστὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη (1566-1669)*, Θεσσαλονίκη 2001 [ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ· μετὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρηση τοῦ συγγραφέως].

21. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Κύπρου βλ. Θ. Παπαδοπούλου, «Ἡ Κύπρος καὶ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΜΕ'* (1981), σσ. 335-345. And. Jakovljević, «Cypriot musicians and copyists of byzantine musical manuscripts in the 15th and 16th centuries», *Δίπτυχα Β'* (1980-1981), σσ. 72-77 [= Ἄνδρ. Jakovljević, «Κύπριοι μελωδοί, ὑμνογράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων τοῦ 15-16 αἰῶνα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου XIII-XIV*, 1 (1984-1987), Λευκωσία 1988, σσ. 469-477]. Idem, «Byzantine melodoi-hymnographers in Machairas Ms A.4», *"The Sweet Land of Cyprus". Papers given at the twenty-fifth Jubilee spring symposium of Byzantine Studies (Birmingham, March 1991)*, Nicosia 1993, pp. 381-391.

22. Γιὰ τὴν ὄψιμη μουσικὴ παράδοση τῆς Χίου βλ. Μ. Στρουμπάκη, «Ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς στὴ Χίο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα», *Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ Ἱστορικὰ Ἐκπαιδευτήρια στὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Χίος 2002, σσ. 346-362.

23. Γενικῶς γιὰ τὴ λεσβιακὴ μουσικὴ παράδοση πρὸβλ. Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τ. πρῶτος, Ἀθήνα 1975, σσ. 10-12, 15. Χρήσιμο εἶναι, ἀκόμη, τὸ ἄρθρο τοῦ Θ. Ἀποστολοπούλου, «Τραγούδια θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ βυζαντινὴ μουσικὴ», *Μουσικὰ σταυροδρόμια στὸ Αἶγαίο. Λέσβος (19ος-20ὸς αἰῶνας)*, Ἀθήνα 2000, σσ. 469-489.

24. Ἀπὸ τὸν ἀμπετὸ τόσο τῆς ἑλληνικῆς ὅσο καὶ τῆς διεθνοῦς μουσικολογικῆς παραγωγῆς ἐλλείπει, δυστυχῶς, ὄχι μόνον μία συγκεντρωτικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἱεροσολυμιτικὴ μουσικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερες ἐπὶ μέρους βιβλιογραφικὲς ἀναφορές· ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νά σχηματίσει μιὰ πρώτη εἰκόνα γιὰ τὰ ἀποκείμενα στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χῶρο τῶν Ἱεροσολύμων μουσικὰ χειρόγραφα διεξερχόμενος τὸν σχετικὸ πεντάτομο κατάλογο τοῦ Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμῆος, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμοι Α' (1891), Β' (1894), Γ' (1897), Δ' (1899), Ε' (1915) [ἅπαντες ἀνατυπωμένοι· Bruxelles 1963]. Πρὸβλ. ὁμοίως *Κατάλοιπα χειρογράφων ἱεροσολυμιτικῆς βιβλιοθήκης*, ὑπὸ Κλεόπτα Μ. Κοικυλίδου, διακόνου καὶ βιβλιο-

θηκαρίου τοῦ Ἱ. Κοινοῦ τοῦ Π. Τάφου, κελεύσει τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Κυρίου Κυρίου Δαμιανοῦ τοῦ Α', ἐν Ἱεροσολύμοις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἱεροῦ Κοινοῦ τοῦ Π. Τάφου, 1899.

25. Πτυχές τῆς κωνσταντινοπολιτικῆς μουσικῆς παραδόσεως θίγονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ τῶν παλαιότερων καὶ τῶν συγχρόνων μουσικολογικῶν μελετημάτων· ὡστόσο, ἔλλειπει, καὶ γιὰ τὴν παρούσα περίπτωσι, ἡ ἐπιθυμητὴ συγκεντρωτικὴ μελέτη. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, στὸ ἄρθρο τοῦ Ἀντ. Ε. Ἀλυγιζάκη, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», *Προβλήματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Πρακτικὰ συμποσίου ἑλληνικῆς μουσικῆς. Ἀρχαία-Βυζαντινὴ-Παραδοσιακὴ-Νεώτερη. Ἄνδρος, 28-29 Αὐγούστου 1999*, [Ἀθῆναι 2000], σσ. 29-49. Πρβλ. καὶ Ἀντ. Χατζοπούλου, «Μουσικὲς ἐκδόσεις τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου», *Κληρονομία* 34 (2002), σσ. 389-399 (μὲ ἐνδιαφέρον ἀναμένεται, ἐπίσης, ἡ δημοσίευσσις τῆς ὑπὸ τὸν τίτλο· *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ παιδεία στὴν Ἐκκλῆσια τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ 19ο καὶ 20ο αἰῶνα*, διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ τελευταίου).

26. Γιὰ τὴν ἀγιορειτικὴ ψαλτικὴ παράδοσις ὑπάρχει μὲ σειρὰ μελετημάτων τοῦ Γρ. Θ. Στάθην· ἀποφεύγοντας ἐδῶ τὴ συσσώρευσις πληθώρας σχετικῶν βιβλιογραφικῶν ἐνδείξεων, παραπέμπουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο στὴν ἐργασία τοῦ ὑποφαινομένου, «Ἐργογραφία Γρηγορίου Θ. Στάθην», «...τιμὴ πρὸς τὸν διδάσκαλον...» *Ἐκφρασις ἀγάπης στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθην. Ἀφιέρωμα στὰ ἐξηντάχρονα τῆς ἡλικίας καὶ στὰ τριαντάχρονα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς του*, Ἀθῆναι 2001, σσ. 99-201, συγκεκριμένως δὲ στὰ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 1, 2, 3, 19, 66, 80, 110, 113, 114, 117, 132, 139, 147, 168, 171, 174, 191, 210, 219, 241, 284, 289, 304, 404, 408, 413, 415, 423, 426, 427 ἐπισημαίνοντα ἐκεῖ δημοσιεύματα. Ἐπιπροσθέτως βλ. καὶ τὰ ἀκόλουθα νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ ἰδίου· «Τῆς ψαλτικῆς διάσωσις, χαῖρε, Ἅγιον Ὅρος», *Ἅγιον Ὅρος. Φύση-Λατρεία-Τέχνη. Πρακτικὰ Συνεδρίων εἰς τὸ πλαίσιον τῶν παραλλήλων ἐκδηλώσεων τῆς Ἐκθέσεως «Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους»*, Α' τόμος, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 279-301. «Χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς», *Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου*, [Ἅγιον Ὅρος] 2001, σσ. 267-274 [στὶς σσ. 453-462 καὶ 463-475 τῆς ἰδίας ἐκδόσεως πρβλ. καὶ τὰ ἄρθρα Ἀμφιλοχίου ἱερομονάχου Δοχειαρίτου, «Δοχειαρίτες μουσικοδιδάσκαλοι καὶ ἱεροψάλτες ἀπὸ τὸν ἰν' μέχρι τὰ μέσα τοῦ κ' αἰῶνα» καὶ «Μουσικὸ Ἐπίμετρο»]. «Μουσικὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων ἀσξά-αυγ'», *Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Διεθνῆ συμπόσια γιὰ τὴν Μακεδονία. Β' συμπόσιο. Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. Θεσσαλονίκη 14-20 Δεκεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 661-668. «Πάλιν ἐξ Ὁρους. Ἡ σύναξις γιὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Γ' τόμου τοῦ καταλόγου "Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος", ποινῆματος τοῦ κ. Γρηγορίου Στάθην, καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν», *Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι ἀπὸ 1. 9. 1993 ἕως 31. 8. 1994* [...], τ. 32, Ἀθήνα 2003, σσ. 81-99. Βλ. ἐπίσης, περὶ τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει ρουμανικῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, τὸν ρουμανιστὴ γραμμῆς κατὰ τὸν μουσικῶν χειρογράφων τοῦ ἀρχιδιακόνου S. Barbu-Bukur, *Manuscrisele*

ἀποτελοῦν –διαχρονικῶς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ δράσεως τοῦ Ρουσάνου– γνωστὲς μουσικὲς ἐστῖες ὀργανωμένης ψαλτικῆς διδασκαλίας, τόπους ποὺ ἀναμφιβόλως ἀνέδειξαν ἢ φιλοξένησαν περιώνυμους μουσικοδιδασκάλους. Πάντως, εὐάριθμες μουσικοῦ χαρακτῆρος πληροφορίες, ἀλιευόμενες ἐμμέσως ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ρουσάνου, μᾶλλον ὀδηγοῦν στὴν παραδοχὴ προγενέστερης μουσικῆς ἐκπαιδεύσεώς του· χαρακτηριστικὲς εἶναι, ἐν προκειμένῳ, οἱ ὑποδείξεις του («*παρηγγυώμην ὡς δεῖ [...] ψάλλειν*», σημειώνει ὁ ἴδιος) πρὸς τοὺς ἐν Λέσβῳ Ἀγαλλιανούς Ἰγνάτιο καὶ Μεθόδιο, τοὺς «*συγκεχυμένως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ψάλλοντας καὶ ἀτάκτως βοῶντας*»²⁷, οἱ νουθεσίες του στοὺς Σταυρονικητιανούς περὶ τῆς ἀπὸ δύο χορῶν ψαλμοφθόσεως τῶν στιχηρῶν, «*ὅτι οἱ τούτου ἀντιποιοῦμενοι, ἄγροικοὶ καὶ ἄμουσοι εἶς τε τὴν γραφὴν καὶ τὰ μέλη*»²⁸, ἀκόμη καὶ πλήρης ἢ συγγραφὴ του γιὰ «τὰ

muzicale românești de la Muntele Athos, București 2000· πρβλ. καὶ P. Ch. Panagiotides, «Byzantine and post-byzantine musical manuscripts of Mt. Athos and their importance in modern research», *Byzantine Macedonia: Art, Architecture, Music and Hagiography. Papers from the Melbourne Conference July 1995*, Melbourne 2001, pp. 107-111 [= Π. Χ. Παναγιωτίδης, *Θέματα Ψαλτικῆς. Μελέτες στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*, (Κατερίνη 2003), σσ. 15-20].

27. Βλ. Παχωμίου Ρουσάνου, «Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης», εἰς: Ἄνδρ. Μουστοξόδου, *Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά*, ἀριθ. 11 (1852), σ. 683. Πρβλ. ἐδῶ καὶ ὅσα μὲ ἄκρως ἐπιτιμητικὸ ὕφος καταγράφει ὁ Ρουσάνος στὸ ἔργο του «Παχώμιος μοναχός, τῆ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀγιωτάτη μεγάλη Ἐκκλησία», ὅπου πληροφορεῖ «...ὅτι ἔστι τις μοναχὸς ἐκ τῆς κωμοπόλεως Μελενίκου, Ματθαῖος αὐτῷ ὄνομα, ὃς διὰ τὴν οἰκειάν δυστροπίαν καὶ ὑπερηφανίαν μῖνας δύο ἢ καὶ τρεῖς ποιῶν ἐν ἐκάστῳ μοναστηρίῳ [...] περιεῖ ἀπατῶν τοὺς ἀπλουστέρους τῶν κοσμικῶν [...] μουσικὸν ἀλλὰ δὴ ποιῶν ἑαυτὸν καὶ διδάσκαλον, ὁ ὄντως ἄμουσος καὶ ἀδίδακτος...» [βλ. Καρμίρη, *Π. Ρουσάνος*, σ. 168 (πλήρες τὸ συγκεκριμένο ἔργο δημοσιεύεται στὶς σσ. 167-171, ἐνῶ αὐτόθι, στὶς σσ. 29-31, παρέχονται καὶ λοιπὰ περὶ αὐτοῦ στοιχεῖα)]. Περαιτέρω σχολιασμὸ τῆς τελευταίας ὑποθέσεως βλ. καὶ στὴ δημοσιευομένη στὸν παρόντα τόμο ἐργασία τοῦ Κωνσταντίνου Πιτσάκη.

28. Βλ. Παχωμίου Ρουσάνου, «Εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σταυρονικήτα», εἰς: Ἄνδρ. Μουστοξόδου, *Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά*, ἀριθ. 11 (1852), σ. 680. Ὁμοειδεῖς ἐπισημάνσεις ἐντοπίζονται καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ρουσάνου «Περὶ τῆς ἐκ τῶν Γραφῶν ὠφελείας, καὶ ὅτι οὐκ αἵτιοι οἱ ταύτας συγγραψάμενοι τῆς ἀσαφείας, ἀλλ' ἢ ἡμετέρα ἀμάθεια καὶ ἀμέλεια, καὶ περὶ διδασκάλων» [περὶ τῶν ὑφισταμένων ἐκδόσεων τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου βλ. προχειρῶς Καρμίρη, *Π. Ρουσάνος*, σ. 54]· πρὸς ἐπίρρωση τῆς τελευταίας παρατηρήσεως ἀποσπτοῦμε ἐν συνεχείᾳ (συγκεκριμένως ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Βασιλικοῦ, *Π. Ρουσάνος*, σσ. 60-61) χαρακτηριστικὴ περικοπὴ τοῦ ἔργου: «...Ἐχόμενον οὖν ἐστὶν εἰπεῖν περὶ εὐχῆς καὶ ψαλμοφθόσεως [...] Περὶ δὲ ψαλμοφθόσεως καὶ ὕμνων πνευματικῶν καὶ ἐκ τῆς κοσμικῆς φθόνης συνειδῖν ἐστὶν αὐτῶν τὸ ὠφέλιμον· εἰ γὰρ τοῖς ἄδουσιν αὐτοῖς οἱ ἐν κόσμῳ ἄρχοντες

παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ ἀκολουθίαν γενόμενα ἐν τισὶ τῶν μονῶν, καὶ μάλιστα τοῦ Ἁγίου Ὁρους»²⁹. Ἀπὸ προσεκτικότερη ἐκτίμηση τοῦ πράγματος φαίνεται πολὺ πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ μυήθηκε στὴν ψαλτικὴ τέχνη κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴ Ζάκυνθο³⁰. Εἶναι γεγονός ὅτι τῆ συγκεκριμένη ἐποχῇ δὲν μαρτυρεῖται στὸ νησί ἰδιαίτερη μουσικὴ δραστηριότητα ἢ παρουσία ἐκεῖ ἐπωνύμων διδασκάλων³¹, ὅμως ἡ χρονολογία 1529 ποὺ σημειώνεται

παρέχουσι μισθοὺς, πολλῶ μᾶλλον ὁ Θεὸς φιλόδωρος ὢν. Πλὴν μάρτυρες καὶ τῆς Γραφῆς ἀξιόχρεοι, Μωυσῆς καὶ Δαυὶδ καὶ Σολομῶν καὶ ἄλλοι ὅσοι ἦσαν ᾠδὰς τῷ Κυρίῳ· πῶς δὲ ἰδίως καὶ πῶς μετὰ πλήθους ἐξ αὐτῶν ἐστὶ μαθεῖν. Καὶ οὐ μόνον περὶ ψαλμοφθίας, ἀλλὰ καὶ τῆς λοιπῆς τοῦ ναοῦ ὑπηρεσίας, τοὺς γὰρ λευίτας διετάξαντο τοὺς μὲν εἰς τήνδε τὴν ὑπουργίαν, τοὺς δὲ εἰς τήνδε· ἐν δὲ τῇ ψαλμοφθίᾳ διαφόρων χοροστασίας ἀνέδειξαν, ἐκ διαδοχῆς ψαλλούσας, διὰ τὸ κουφίζειν ἀλλήλων τὸν πόνον καὶ πάντας εὐφραίνεισθαι τὴν ἐν Κυρίῳ εὐφροσύνην καὶ μὴ ἀκπιδίᾳν. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ ἄγγελοι παρὰ τῷ Ἡσαΐᾳ τὴν εὐταξίαν ἡμῖν ὑποσημαίνουσι τῆς Ἐκκλησίας, οὐ πάντες ὁμοῦ, οὐδ' οἱ μὲν κρᾶζοντες τὸν ὕμνον, οἱ δ' οὐ, ἀλλ' ἕτερος πρὸς τὸν ἕτερον, ὡσανεὶ ἕτερος τοῦ ἐτέρου δεόμενος ἐν τῷ ὕμνῳ, καὶ μέτρα ἡμῖν ὑποδεικνύντες τῆς ψαλμοφθίας κύκλῳ ἐστῶτες περὶ τὸν θεῖον θρόνον μετὰ δέους καὶ θάμβους, μὴ ἔνθεν κάκειθεν ὀρῶντες ἢ μεταβαίνοντες, ὡς ἡμεῖς ἀτακτοῦμεν ἐν τῷ θείῳ τεμένει...» [πρβλ. καὶ Ὁ. Λαμπίδου, «Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ὁ βίος τῶν συγχρόνων του», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν Π' (1937), σ. 392].

29. Βλ. Ἁ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Λειτουργικὴ συγγραφή τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», Ἐθνικὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα ἐν Κωνσταντινουπόλει, Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1905, ἔτος πρῶτον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904, σσ. 236-240 [παρὰ τὴν ἐπισταμένην ἔρευνά μας δὲν κατορθώσαμε, δυστυχῶς, νὰ συμβουλευθῶμε δι' αὐτοψίας τὴ συγκεκριμένη δημοσίευση].

30. Ἐλλείπουν, δυστυχῶς, ἀσφαλῆ χρονολογικὰ δεδομένα γιὰ τὸ ἀκριβὲς διάστημα παραμονῆς τοῦ Ρουσάνου στὴ Ζάκυνθο. Βέβαιο εἶναι, πάντως, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1536 εἶχε ἤδη ἀναχωρήσει ἀπὸ τὸ νησί καὶ εὐρίσκετο στὸ Ἅγιον Ὄρος· βλ. σχετικῶς Φ. Δημητρακοπούλου, «Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο βιβλίον: οἱ περιπτώσεις δύο λογίων στὸν ἐλλαδικὸν χῶρον (Παλαιογραφικὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ, Γ)», Δίπτυχα Ε' (1991-1992), σ. 72. Πρβλ. ἐπιπροσθέτως καὶ Δ. Ἰ. Μούσουρα, Αἱ μοναὶ Στροφάδων καὶ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν Ζακύνθου. (Μελέτη φιλολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ), ἐν Ἀθήναις 2003 (ἔξῃς: Μούσουρα, Μοναὶ Στροφάδων), σσ. 193-196· αὐτόθι (στὶς σσ. 196 καὶ 206) σχολιάζεται καὶ τὸ ἐνδεχόμενον πιθανῆς ἐπανόδου τοῦ Ρουσάνου στὴ Ζάκυνθο.

31. Στὴν περίπτωσιν τῆς Ζακύνθου –ἐξ ὧων, τοῦλάχιστον, γνωρίζουμε– οἱ πηγαῖες ἢ οἱ βιβλιογραφικὲς μουσικολογικὲς μαρτυρίαι γιὰ τὴν ἐν προκειμένῳ ἐξεταζομένη χρονικὴ περίοδο ἐλλείπουν παντελῶς. Σχετικὲς πληροφορίες καταγράφονται μόνον γιὰ τὴ μεταγενέστερη μουσικὴ παράδοσιν τοῦ νησιοῦ· βλ. ἐνδεικτικῶς, ἀπὸ τὶς παλαιότερες, ἐλάσσονες πλὴν χρησιμότητες, βιβλιογραφικὲς ἀναφορὰς, τὶς ἀκόλουθες μελέτες· Π. Γριτζάνη, «Περὶ τῆς ἐν Ζακύνθῳ τετραφώνου μου-

στὸν αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου κώδικα EBE 2771³², ὅπου καταχωρίζεται καὶ ἡ ὑπὸ ἐξέταση μουσικὴ συγγραφή του, μᾶλλον ὑποδεικνύει τὸ συγκεκριμένο ἔτος ὡς χρονικὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴ σύνταξη τῆς πραγματείας³³. Ἐὰν αὐτὴ ἡ εἰκασία ἀληθεύει προκύπτει ἐκπληκτικὸ, ὄντως, συμπέρασμα· σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐνὸς ἐτῶν ὁ Παχώμιος ἦταν ἐγκρατὴς μιᾶς μεμαρτυρημένως ἀπαιτούσης μακροχρόνια συστηματικῆ σπουδῆ τέχνης³⁴, γνωριζόμενος ὄχι μόνον ὡς πρακτικὸς, ἀλλὰ καὶ ὡς θεωρητικὸς θεράπων τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης. Ταυτο-

σικῆς, τῆς κατὰ παράδοσιν καλουμένης κρητικῆς», *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* ΙΑ' (1867), σσ. 502-508. Σπ. Δὲ Βιάζη, «Κρητικὴ ψαλμωδία ἐν Ζακύνθῳ», *Πινακοθήκη* Θ' (1909-1910), σσ. 24-25, 48-49, 76-77, 92-93. Ἰ. Δ. Καπανδρίτη, «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ ἰδίως περὶ τοῦ ζακυνθίου ὕφους», *Αἱ Μοῦσαι*, ἀρ. φύλλου 480 (15 Μαρτίου 1913), σσ. 2-3/ 481-482 (1-15 Ἀπριλίου 1913), σσ. 7-9/ 483 (1 Μαΐου 1913), σ. 4/ 484 (15 Μαΐου 1913), σ. 6/ 485 (1 Ἰουνίου 1913), σ. 4/ 486 (15 Ἰουνίου 1913), σ. 6/ 487 (1 Ἰουλίου 1913), σ. 4. Δ. Παπαγιαννοπούλου, «Ζακυνθία ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», *Ἰόνιος Ἀνθολογία*. Μηνιαῖο ἱστορικὸ, φιλολογικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ περιοδικό, ἔτος Γ', ἀριθ. 31-32-33, Ὀκτώβρ.-Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 1929, σσ. 178-179. Σπ. Ν. Ἀβούρη, «Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, τ. δεῦτερος, ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 261-266. Ἀπὸ τὰ πλεόν πρόσφατα μελετήματα βλ. Μ. Φ. Δραγοῦμη, «Πρόσφατες ἔρευνες στὴ Ζάκυνθο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τῆς μουσικῆς», *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας Β'* (1986), σσ. 270-280. Τοῦ ἰδίου, «Παρατηρήσεις γιὰ τὴν τροπικὴ δομὴ τῶν ὀκτῶ ἀναστασίμων ἀπολυτικίων τῆς Ζακύνθου σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὰ ἀντίστοιχα Νεοβυζαντινὰ μέλη», *Ἀπόψεις*. Περιοδικὴ ἔκδοσι τοῦ Συλλόγου Ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν 5 (Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1989), σσ. 177-190. Τοῦ ἰδίου, «Μία περίπτωσι ἐπιβίωσις βυζαντινῶν μελωδικῶν στοιχείων σ' ἓνα πασχάλινὸ τροπάριον ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο», *Byzantine Chant: Tradition and Reform. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, 1993*, [Monographs of the Danish Institute at Athens: Volume 2], Athens 1997, pp. 87-95. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ μουσικὴ παράδοσι τῆς ζακυνθινῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 2000, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ λοιπὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀκόμη μεταγενέστερη ὁμοειδῆ βιβλιογραφικὴ μνεία συνιστᾷ τὸ ἄρθρον τοῦ Θ. Γιατρᾶ, «Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», *Ζάκυνθος-Ἀπουλία. Ἡθνη-Ἐθιμα-Μουσικὴ*, Ζάκυνθος 2001, σσ. 140-144.

32. Βλ. EBE 2771, φ. 286^ο: *αφκθ̄ μινι Ἰουλλίῳ λα' ἡμέρα σαββάτω* (παραπλεύρως τοῦ ἰδίου φύλλου, στὴν ἀριστερὴ ᾠα τοῦ χειρογράφου, σημειώνεται ἐπιπροσθέτως ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία: ζλζ', ἡ ὁποία, πάντως, προκειμένου νὰ ἀναπακριθεῖ ὄντως στὴν ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀντίστοιχη πρέπει νὰ διορθωθεῖ σέ: ζλζ'). Πρβλ. καὶ Σαρμάνη, Κῶδιξ EBE 2771, σ. 191 (ὅπου ἐπισημαίνεται μόνον ἡ πρώτη χρονολογία).

33. Πρβλ. καὶ Μούσουρα, *Μοναὶ Στροφάδων*, σσ. 194-195 καὶ 205.

34. Γιὰ τὸ μακροχρόνιον τῆς μαθητείας στὴν ψαλτικὴ τέχνη [τὸ ὁποῖο χαρακτηριστικῶς περιγράφουν καὶ οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ ποιήματος γνωστῆς «νουθεσίας τῶν μελλόντων μαθεῖν τὴν ἐπιστήμην τῆς μουσικῆς»: *Ὁ θέλων μουσικὴν μαθεῖν καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι, θέλει πολλὰς ὑπομονάς, θέλει πολλὰς ἡμέρας...*] βλ.

χρόνως, ἰδιαιτέρως διδακτικὴ εἶναι ἢ ἐν ἐπιγνώσει ἀποστασιοποίησίν του ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀπολυτοποίησης τῆς αὐτῆς τέχνης· τὸ ὑποδηλώνει ὁ ἴδιος σὲ φερώνυμο σύγγραμμά του³⁵, ὅταν στὸ ἐρώτημα· «Πῶς τινες τῶν Πατέρων ἐπιτρέπουν ἡμῖν τὸ ἄσμα τῶν τροπαρίων, τινὲς δ' αὖ κωλύουσιν ὡς ἀσύμφορον καὶ κοσμικόν;», ἀπαντᾷ ὡς ἑξῆς: «Καὶ τοῦτο κατὰ τὴν ἐκάστου πολιτείαν καὶ ἕξιν ἀρμόδιον. Πρὸς γὰρ τὰς ἄλλας ἀρετάς, οἷον ἀνάγνωσιν, προσευχὴν ἀρέμβαστον καὶ τὰς ὡσαύτως ἐχούσας, ἐλλιπὲς μὲν ἐστίν, ἀλλ' ὅμως χρήσιμον, ὥσπερ καὶ τὸ γάλα πρὸς τὴν ἀτελῆ τῶν βρεφῶν ἡλικίαν, τῶν μὴ δυναμένων ἐσθίειν στερεὰν τροφήν. Δεῖ δὲ μὴ διὰ παντὸς κεχρηῆσθαι τῷ ἄσματι, ἀλλ' ἐκ διαλείμματος· τὸ γὰρ συνεχὲς σκότῳσιν καὶ ἀνδρίαν ποιεῖ. Τὰ δὲ τερετίσματα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια παντελῶς ἀπηγόρευται, ὡς θρυπτικά»³⁶. Αὐτὴ ἢ, ἐκ μέρους ἐνὸς εἰδήμονος τῆς ψαλτικῆς, τοποθέτηση καταξιώνει τὸν Ρουσάνο ὡς ὄριμο καὶ νηφάλιο μουσικὸ ἄνδρα, μὲ ὑψηλὸ κριτήριον πνευματικῆς σοφίας καὶ συνέσεως· ἄλλωστε, ἀκριβῶς αὐτὴ ἢ μεταβάση ἀπὸ τὴν ἀρμονία τῆς μουσικῆς στὴν πολυσημία τῆς σιωπῆς³⁷ μαρτυρεῖ μετάταξιν ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν «γαλακτοτροφουμένων» σ' ἐκείνη «τῶν τελείων, τῶν διὰ τὴν ἕξιν τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων»³⁸.

Σχετικῶς μὲ τὰ αἷτια καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς παρούσης συγγραφῆς μόνον σὲ εἰκοτολογίες μποροῦμε νὰ ἐπιδοθοῦμε. Προβάλλει, ἐν πρώτοις, τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται περὶ συστηματοποιημένης καταγραφῆς μουσικῶν σημειώσεων τοῦ Ρουσάνου, ὅπως αὐτὲς προέκυψαν

προχείρως ὅσα σημειώνει ὁ Κ. Ἀ. Ψάχος, Ἡ παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἥτοι ἱστορικὴ καὶ τεχνικὴ ἐπισκόπησις τῆς σημειογραφίας τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμῶν (sic), ἔκδοσις δευτέρα ὑπερφυξημένη, μετὰ ἐκτενοῦς βιογραφίας καὶ εἰσαγωγῆς συνταχθείσης ὑπὸ τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν ἔκδοσιν Γεωργίου Χατζηθεοδώρου καθηγητοῦ μουσικῆς, Ἀθῆναι 1978, κυρίως στὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐργασίας καὶ ἰδίως στίς σσ. 203-212, 235-248. Πρβλ. ὁμοίως καὶ τὴ μελέτη Γρ. Θ. Στάθη, «Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα μεταγραφῆς τῆς εἰς τὸ πεντάγραμμον», Βυζαντινὰ 7 (1975), σσ. 193-220.

35. Βλ. Παχωμίου Ρουσάνου, «Ἐρωταποκρίσεις ἢ λύσεις διάφοροι», εἰς: Καρμίρη, Π. Ρουσάνος, σσ. 276-287.

36. Αὐτόθι, σ. 280 [«Ἐρωταπόκρισις Ζ'»].

37. Γενικῶς περὶ τῆς σημασίας τῆς σιωπῆς στὴ μουσικὴ πρβλ. καὶ Ἰ. Αγγ. Καλογεροπούλου, Ὁ θρούς τοῦ δέρατος. Ἡ μουσικὴ στὸν Παπαδιαμάντη, [Ἀθῆνα 1993].

38. Βλ. Ἐβρ. ε', 12-14.

κατὰ τὴν προσωπικὴ του ἐργώδη προσπάθεια γιὰ ἐκμάθηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ὁμως, μεταξύ ἄλλων, ὁ διδακτικὸς γενικώτερα χαρακτῆρας τοῦ κειμένου, ἡ ὀργανωμένη κατάταξη τῆς ὕλης ἢ ἡ, περιορισμένη ἔστω, διάδοση τῆς συγκεκριμένης πραγματείας στρέφουν, δευτερευόντως, τὴ σκέψη πρὸς τὴν ἐκδοχὴ τοῦ προορισμένου γιὰ ὑποβοήθηση τῆς ψαλτικῆς μαθησιακῆς διαδικασίας θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου. Καθίσταται σαφές, ἤδη ἀπὸ τὸ προοίμιο τοῦ κειμένου, ὅτι ἡ πραγματεία ἀπευθύνεται πρὸς «τὸν βουλόμενον σὺν Θεῷ ἐν καταλήψει γενέσθαι τῆς μουσικῆς»³⁹, ἐνῶ καὶ ἐν κατακλειδί ἐπισημαίνονται οἱ «ἐλλείψεις» τοῦ ἐγχειριδίου, δηλαδὴ ἡ ἀπουσία σχολίων «περὶ [...] τῶν σχημάτων τῶν φωνῶν, τοῦ τε καλλωπισμοῦ καὶ τῆς χειρονομίας αὐτῶν, καὶ ἐκ τῆς τῶν σημαδίων προσηγορίας καὶ συνθέσεως»⁴⁰. Κοντολογίς, δηλώνεται ὑπευθύνως ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πλήρους θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς, ἀλλὰ περὶ ἀπλῆς ἐπὶ μέρους ἐρμηνείας· ἡ σχετικὴ καταληκτικῆρια ἀποστροφή τοῦ Ρουσάνου εἶναι εὐγλωττη: «ταῦτα ὡς ἐν συντόμῳ διήλθομεν, χαριζόμενοι τοῖς εἰσαγωγικοῖς καὶ τῇ τέχνῃ· ὁ δὲ Κύριος τοῖς ἐμπόνως ζητοῦσι καὶ δι' αὐτὸν κρούουσιν, ἀνοίξειε θύραν γνώσεως, καὶ δωριεῖται κατὰ τὸ αἴτημα»⁴¹. Βάσει αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων εἶναι πλέον προφανῆ ὄχι μόνον τὰ αἴτια τῆς συγγραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν γένει λειτουργικότητα τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου· ἰδιαίτερος ἡ τελευταία παράμετρος, ἡ λειτουργικὴ δηλαδὴ διάσταση τῆς ἐν λόγῳ «ἐρμηνείας εἰς τὴν μουσικὴν», δὲν θὰ ἦταν, ἴσως, ἄστοχο νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὴν ἀσφαλῶς μεμαρτυρημένη διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Παχωμίου στὴ Λέσβο, στὸ σχολεῖο τῆς μονῆς Λειμῶνος⁴². Εἶναι, μάλιστα, γνωστὸ ὅτι στὸ συγκεκριμένο σχολεῖο ἐκτὸς τῶν μοναχῶν

39. Οἱ ἐν συνεχείᾳ παρατιθέμενες περικοπὲς τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου λαμβάνονται ὅλες ἐκ τοῦ κώδικος EBE 2771, ὅπου τὸ ἐν λόγῳ κείμενο ἀνθολογεῖται στὰ φφ. 233^r-236^v. ἐν προκειμένῳ βλ. EBE 2771, φ. 233^v.

40. Βλ. EBE 2771, φ. 236^v [πρόκειται, προφανέστατα, γιὰ τὴ συνήθη ὕλη τῆς Προθεωρίας τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Παχώμιος σημειώνει ὅτι «ἔξεστι ποσῶς γνῶναι τῷ φιλομαθεῖ» (βλ. αὐτόθι)· εὐλόγως, λοιπόν, ἡ συγγραφή τοῦ Ρουσάνου πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς τὸ μετὰ τὴν Προθεωρία ἐπόμενο ὑποβοηθητικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὸν ὑποψήφιο ψάλτη].

41. Βλ. EBE 2771, φ. 236^v.

42. Τεκμαίρεται ἀδιαμφισβητήτως ἀπὸ τὴν προμνημονευθεῖσα ἐπιστολὴ Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου [«Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης»], τὸ πλῆρες κείμενο τῆς ὁποίας βλ. εἰς· Ἄνδρ. Μουστοξύδου, *Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά*, ἀριθ. 11 (1852), σσ. 681-696 / ἀριθ. 12 (1853), σσ. 697-710.

φοιτοῦσαν καὶ μικρὰ παιδιὰ⁴³, παραλλήλως δὲ ὑφίστατο καὶ φροντιστήριον μοναζουσῶν, «ἵνα σπουδάζωσιν εἰς γράμματα, καὶ διδάσκωνται μουσικὴν»⁴⁴. Τὸ γεγονός πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἐμφαντικῶς, καθ' ὅτι ὁ Ρουσάνος, στὸ μέσον περίπτου τῆς πραγματείας του (κατὰ τακτική, πάντως, ὄχι ἄγνωστη σὲ παρόμοια θεωρητικὰ ἐγχειρίδια⁴⁵), ἐπιμένει διὰ μακρῶν στὴν ἔννοια τῆς «διπλοφωνίας», τὴν ὁποία καὶ ἐρμηνεύει διεξοδικῶς: «*Ἐντεῦθεν οὖν γίνεται ἡ διπλοφωνία δι' ἐπιτεταμένης καὶ ἀνειμένης φωνῆς, ἰσοχρόνως τοῦ ἐπιτεταμένου τῷ ἀνειμένῳ κατὰ ταῦτόν συμφωνοῦντος· διπλοφωνία γὰρ λέγεται, οὐχ ὡς ἐκ δύο φωνῶν συνισταμένη, ἥτοι ἀνιουσῶν ἢ κατιουσῶν, ἐπεὶ κατὰ τοῦτο διφωνία ἐλέγετο μᾶλλον ἄν, οὐδ' ὅτι ἄρτιός ἐστιν ὁ ἀριθμός, ἐπεὶ ἐν πολλοῖς τοῦτο συνέβαιεν ἄν, ὄντων πολλῶν τῶν ἀρτίων, ἀλλ' ὅτι ἀρχόμενος ὑπόθου τέταρτον ἢ καὶ πλάγιον τετάρτου ἦχον, εἰάν τις ἐξέλθῃ ἐπὶ φωνάς, εἴτε ἐπὶ τὸ ὀξύτερον εἴτε ἐπὶ τὸ βαρύτερον, ἔρχεται εἰς τὸν αὐτὸν ἦχον ὄνπερ αὐτὸς κρατεῖς, καὶ εὐρίσκεται συμπάλλων σοι τὸν αὐτὸν ἦχον· καὶ διὰ τοῦτο λέγεται διπλοφωνία, ὡς ἐκ χθαμαλῆς καὶ ὑψηλῆς φωνῆς συνισταμένου τοῦ μέλους, ὃ καὶ ἀντιφωνία λέγεται»⁴⁶. Θὰ θεωρηθεῖ, ἐνδεχομένως, ὑπερβολικὸ, ἀλλὰ προσωπικῶς πιθανολογοῦμε ὅτι ὁ Παχώμιος, μέσῳ τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς, ἀποπειρᾶται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, αἰτιολόγησι ἐκεῖνου τοῦ φωνητικοῦ φαινομένου, τοῦ φυσικῶ τῷ τρόπῳ προκαλουμένου κατὰ τὴν συμπαλωμένη ἐνθλίκων ἀνδρῶν μετὰ ἀνθλίκων παιδιῶν ἢ γυναικῶν, φαινομένου, δηλαδὴ, ποῦ εἶναι θεμιτὸ νὰ εἰκάσουμε ὅτι θὰ προβλημάτιζε τοὺς μαθητὲς κατὰ τὴν διδασκαλία τῆς μουσικῆς στὸ μνημονευθὲν λεσβιακὸ διδαστήριον⁴⁷.*

* * *

43. Πρὸβλ. καὶ Σέργη, *Π. Ρουσάνος*, σσ. 159-160.

44. Βλ. Παχώμιου Ρουσάνου, «Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης», εἰς: Ἄνδρ. Μουστοξύδου, ὅπ., σ. 692.

45. Πρὸβλ. αἴφνης Wolfram - Hannick, *Erotapokriseis*, pp. 96-99, ὅπου ἀπαντᾷ [σὲ ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐτέρα μέθοδος τῆς διπλοφωνίας» (στίχοι τῆς συγγραφῆς 750-783· βλ. καὶ τὸν ὑπομνηματικὸ σχολιασμὸ τους στὶς σσ. 147-148 τῆς ἰδίας ἐκδόσεως, μὲ ἐπισήμανση καὶ τῶν ὑπαρχουσῶν προγενεστέρων δημοσιεύσεων τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος)] ἢ πλέον γνωστὴ παρεμφερὴς ἀναφορὰ περὶ διπλοφωνίας.

46. Βλ. EBE 2771, φ. 235^v.

47. Γιὰ τὸν εἰκοτολογούμενο συσχετισμὸ τῆς ἔννοιας τῆς διπλοφωνίας (ἢ τοῦ ἄλλως λεγομένου διπλασμοῦ) πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσα «τονικὴ διαφο-

Κατὰ τὰ λοιπὰ, ἐνδιαφέρει νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ἡ τοποχρονολογικὴ διάσταση τῆς παρουσίας πραγματείας. Συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ὡς τώρα ἔρευνας ἡ «*ἐρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν*» πρέπει μᾶλλον νὰ ἐκπονήθηκε στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ ΙϚ' αἰῶνος⁴⁸. Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς κατὰ δύο αἰῶνες προγενέστερης ὁμοειδοῦς συγγραφικῆς παραγωγῆς ἄμεση εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι μὲ τὴν παράδοση καὶ αὐτοῦ τοῦ θεωρητικοῦ ψαλτικοῦ ἐγχειριδίου συμπληρώνεται, κατ' ἄκρως ἐνδιαφέροντα τρόπο, ἕνας οἰονεὶ μουσικὸς χάρτης ποὺ διατρέχει βασικὰ ἑλληνόφωνα ὀρθόδοξα κέντρα. Γιὰ τὴν πλήρη ἀπαρίθμηση τῶν σχετικῶν δεδομένων θὰ χρειάζοταν ἰδιαίτερο μελέτημα, γεγονός ποὺ μᾶς ὑποχρεώνει, ἀποσιωπώντας τὴν πλησμονὴ τῶν ὡς σήμερα γνωστῶν – ἀνωνύμων ἢ ἐπωνύμων, ἐλασσόνων ἢ μειζόνων– θεωρητικῶν συγγραφῶν⁴⁹, νὰ σταθοῦμε ἐδῶ, ἐπιλεκτικῶς, στὶς κυριώτερες ἐξ αὐτῶν. Συγκεκριμένως, οἱ καταγεγραμμένες θεωρητικὲς πραγματείαι τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἐκκινοῦν ἀπὸ τὸν ΙΔ'

ροποίηση» μεταξὺ ἀνδρικῶν καὶ παιδικῶν φωνῶν ἐνισχυτικὸ εἶναι, ἐνδεχομένως, τὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο μελοποιήματος ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῆς καμίνου, ἀνθολογούμενο στὸν κώδικα EBE 2406, φ. 151^v: *Ἠχίσματα δὲ λέγομεν κρατημάτων πλαγίων τετάρτων ἀνάλογα πρὸς τὸν διπλασμὸν τῆς φωνῆς τῶν παιδῶν· εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἠχίσματος λέγομεν ἀπὸ χοροῦ πάντες εἰς τὴν αὐτὴν φωνήν, οὕτως [ἦχος] πλ. δ' Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, σῶσον ἡμᾶς* [πρβλ. Μ. Μ. Velimirović, «Litururgical Drama in Byzantium and Russia», *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962), pp. 358, 379. Γρ. Θ. Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας [...]*, Ἀθῆναι 1979, σ. 115, ὑπόσημ. 1].

48. Τοῦτο, βεβαίως, ἰσχύει ἐφ' ὅσον ἡ χρονολογία 1529, ἡ ἀπαντῶσα στὸν –περιέχοντα τὴν παρούσα θεωρητικὴ συγγραφὴ– αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου κώδικα EBE 2771 (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω, ὑπόσημ. 32), συσχετισθεῖ ὄντως (ὡς *terminus ante quem*) πρὸς τὴ σύνταξη τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας.

49. Ἐπαρκῆ ἐνημέρωση περὶ τῶν ὑφισταμένων ψαλτικῶν θεωρητικογραφημάτων προσφέρουν οἱ ἀκόλουθες μελέτες· Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), pp. 111-121. J.-B. Thibaut, «Les traités de musique byzantine. Complément à l' article de M. Papadopoulos-Kérameus: Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), pp. 478-482. Chr. Hannick, «Die Lehrschriften zur byzantinischen Kirchenmusik», εἰς· H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, zweiter Band [...], München 1978, pp. 196-218 (μὲ ἐκτενῆ βιβλιογραφία [βλ. τὸ ἴδιο ἄρθρο καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Δημητρίου Γιάννου· «Τὰ διδακτικὰ συγγράμματα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», εἰς· H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Γ' [...], Ἀθῆνα 1994, σσ. 401-434]). Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκτανχία*, σσ. 134-164.

αἰῶνα καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, μὲ τὴν περίφημη συγγραφὴ τοῦ «Ἁγιοπολίτη», βιβλίου δηλαδὴ περιέχοντος μουσικὲς διδασχὲς «ἀγίων τινῶν καὶ ἀσκητῶν βίῳ διαλαμπάντων ἐν τῇ ἀγίᾳ πόλει τῶν Ἱεροσολύμων»⁵⁰, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀποδιδόμενες στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ «ἐρωταποκρίσεις τῆς παπαδικῆς τέχνης»⁵¹, ὡς ἐπόμενο δὲ βασικὸ σταθμὸ ἔχουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα πρῶτες ἐπώνυμες θεωρητικὲς συγγραφὲς Γαβριὴλ τοῦ ἱερομονάχου⁵² καὶ Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη⁵³. Ἐν συνεχείᾳ, κυρίως μετὰ τὴν πτώση τῆς Πόλης καὶ τὴν ἀναπόφευκτη μετατόπιση ὁποιασδήποτε μουσικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὸν καθαρὸ τουρκοκρατούμενο ἑλλαδικὸ χῶρο σὲ ἄλλα περιφερειακὰ κέντρα⁵⁴, παρόμοιες θεωρητικὲς πραγματεῖες καταγράφονται στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο. Τόσο ἐξ ἐπόψεως χρόνου γραφῆς ὅσο καὶ ἐξ ἐπόψεως πληθώρας τῶν παραδιδομένων θεωρητικογραφημάτων προηγεῖται ἡ Κρήτη, ὅπου μετὰξὺ ἄλλων ἐντοπιζονται τρία σχετικὰ ἐγχειρίδια, ἐπώνυμα δημιουργήματα τῶν Ἰωάννου Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου⁵⁵, Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ

50. Βλ. J. Raasted, «The Hagiopolites. A byzantine treatise on musical theory (preliminary edition)», *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 45, Copenhagen 1983.

51. Βλ. Wolfram - Hannick, *Erotapokriseis*.

52. Βλ. Hannick - Wolfram, *Gabriel Hieromonachos*.

53. Βλ. Conomos, *Manuel Chrysaphes*.

54. Πρβλ. καὶ Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση (1453-1820). Σχεδιάγραμμα ἱστορίας*, Ἀθήνα 1999, σσ. 22-31.

55. Βλ. Chr. J. Bentas, «The treatise on music by John Laskaris», *Studies in Eastern Chant* II (1971), pp. 21-27. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκτανχία*, σσ. 239-240. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, «Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418-1419)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* Λ' (1960-1961), σσ. 87-94 καὶ 102-127. Μ. Μ. Velimirović, «Two composers of byzantine music: John Vatatzes and John Laskaris», *Aspects of Medieval and Renaissance Music. A Birthday offering to Gustave Reese*, New York 1966, pp. 818-831.

56. Βλ. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκτανχία*, σσ. 235-239. Gertsman, *Theoreticon*, pp. 639-695. Diane Touliatos, «Ioannes Plousiadenos: The man, his music, and his musical treatise», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σσ. 79-91. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Β. Λαούρδα, «Κρητικὰ παλαιογραφικὰ 12. Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, ὑποθῆκαι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικὰ* Ε' (1951), σσ. 252-262. Μ. Ἰ. Μανούσακα, «Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος», *Κρητικὰ Χρονικὰ* ΙΑ' (1957), σσ. 302-307. Idem, «Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone) (1429?-1500)», *Revue des Études Byzantines* XVII (1959), pp. 28-51. Τοῦ ἰδίου, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβα-

(κατόπιν ἐπισκόπου Μεθώνης Ἰωσήφ)⁵⁶ καὶ Ἀκακίου τοῦ Χαλκεοπούλου⁵⁷, ἐγχρονιζόμενα τὰ μὲν δύο πρῶτα στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο, ἀντιστοίχως, ἡμισυ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, τὸ δὲ τρίτο στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Στὴν Κύπρο ἀπαντᾷ μόνον ἡ θεωρητικὴ συγγραφὴ Ἱερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου⁵⁸, κείμενο ποὺ συντάσσεται περὶ τὰ ἔτη 1556-1557⁵⁹. Ἀκριβῶς μεταξὺ αὐτῆς τῆς ὁμοειδοῦς συγγραφικῆς δρα-

σίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'* (1958-1959), Ἀθῆναι 1960, σσ. 97-100 καὶ 136-137. Τοῦ ἰδίου, «Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος ΙΕ'* (1961), σσ. 198-203 (No. 18), 212-219 (No. 22-23). Τοῦ ἰδίου, «Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ», *Ἀθηνᾶ* 68 (1965), σσ. 49-72. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), σσ. 102-103. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ σιναϊτικὴ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλᾶ στὸ Χάνδακα. (Δύο ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα τοῦ 1481)», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), σσ. 1-28. Κ. Mitsakis, «The genuineness of the salutatory poem on Mary the Virgin by John (later Joseph) Plousiadenos, bishop of Methone (c. 1429?-1500)», *Κληρονομία* 3 (1971), σσ. 344-354. Π. Βασιλείου, «Ὁ αὐτόγραφος "Θρῆνος τῆς Θεοτόκου" τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ», *Ἑλληνικά* 32 (1980), σσ. 267-287. Ἀγ. Τσελίκα, «Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς παλαιογραφίας (15' αἰ.)», στὸ βιβλίον τοῦ ἰδίου, *Θέματα ἐλληνικῆς παλαιογραφίας*, Ἀθήνα 2004, σσ. 187-188.

57. Παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτο· ἐτοιμάζεται κριτικὴ ἔκδοση γιὰ τὰ *Corpus scriptorum de re musica* ἀπὸ τὸν Γρ. Θ. Στάθνη [βλ. σχετικῶς στὸ βιβλίον τοῦ ἰδίου *Φάκελος μαθήματος «Βυζαντινὴ Μουσικὴ Ψαλτικὴ Τέχνη»*. Σημειώσεις πανεπιστημιακῶν παραδόσεων καὶ τέσσερις ἐνόητες -προθεωρία καὶ μελισμένα τροπάρια- ἀπὸ χειρόγραφους καὶ ἐντυπους μουσικοὺς κώδικες μὲ βυζαντινὴ σημειογραφία, Ἀθήνα 1992, σσ. 11 καὶ 154. Πρὸ βλ. τοῦ ἰδίου, *Συμπόσιον περὶ βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ «Δεῖναι Θέσεις» καὶ «Ἐξήγησις»* (Βιέννη, 4-11 Ὀκτωβρίου 1981), Ἀθήνα 1982, σσ. 24-25. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ ἐξήγησις τῆς ψαλτικῆς τέχνης μὲ πρόταξιν τοῦ χρονικοῦ «Τὰ περὶ τὴν Βυζαντινὴν Μουσικὴν εἰς τὸ ΙΖ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν»* (Οὐάσιγκτον, 3-8 Αὐγούστου 1986), Ἀθήνα 1987, σσ. 37 (ὑποσημ. 41) καὶ 47-49].

58. Βλ. Β. Schartau, *Hieronimos Tragodistes. Über das Erfordernis von Schriftzeichen für die Music der Griechen*, [Corpus scriptorum de re musica III], Wien 1990. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. Ol. Strunk, «A Cypriot in Venice», *Natalicia Musicologica: Knud Jeppessen septuagenario collegis oblata*, Copenhagen 1962, pp. 101-113 [= *Idem, Essays on Music in the Western World*, New York (1974), pp. 79-93]. Π. Ἀ. Ἀγαππητοῦ, «Ἱερώνυμος Τραγωδιστὴς ὁ Κύπριος: ἕνας γραφέας καὶ μουσικὸς τῆς ὀψίμης Ἀναγέννησης», *Ἡ Ἑλληνικὴ Γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*, Ἀθήνα 2000, σσ. 283-300.

59. Πρὸ βλ. Π. Ἀ. Ἀγαππητοῦ, *ὄπ.*, σ. 295.

στηριότῃ τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Κυπρίων ὁμοτέχνων του τοποθετεῖται χρονικῶς ἢ πραγματεία τοῦ Παχωμίου· τὸ κείμενό του –ἐὰν ἐξαιρεθοῦν οἱ ἐν πολλοῖς ιδιότυπες θεωρητικὲς συγγραφές Ἰακωβίου τοῦ Χαλκεοπούλου (ὑπὸ τὸν τίτλο· «*Τὰ τῆς μουσικῆς ἀκριβολογήματα*») καί, ἢ οὕτως ἢ ἄλλως μεταγενέστερη, Ἰερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου (ὑπὸ τὸν τίτλο· «*Περὶ χρείας μουσικῆς γραικῶν χαρακτήρων*»)- φέρει σαφεῖς ἐπιρροὲς ἀπὸ συλλήβδην τὰ προμνημονευθέντα ἐγχειρίδια, σὲ τέτοιο, μάλιστα, σημεῖο ὥστε οἱ ἀνιχνευόμενες ἐξαρτήσεις νὰ «κλονίζουν» κατὰ πολὺ τὴν πρωτοτυπία τοῦ διατυπωμένου θεωρητικοῦ λόγου τοῦ Ρουσάνου. Μία, ἐξ ἐπόψεως ἀμιγῶς μουσικολογικῆς ἀναλύσεως, ἐξειδικευμένη ὑποστήριξη τῆς παραπάνω παρατηρήσεως παρουσιάζει, ἀναμφιβόλως, ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, δυστυχῶς ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως⁶⁰. Ἐνδεικτικῶς μόνον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρουσάνος ἀναπλάθει, βάσει τοῦ προσωπικοῦ του γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου, πάγκοινες –ἀνακυκλούμενες στὰ μνημονευθέντα θεωρητικὰ ἐγχειρίδια- θεωρητικὲς ἀρχές τῆς ψαλτικῆς τέχνης, κυρίως ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς παραλλαγῆς, τῆς μετροφωνίας καὶ τοῦ μέλους, τῆς διπλοφωνίας, τῶν θέσεων καὶ τῶν φθορῶν, τῶν ζητημάτων, δηλαδή, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ περιεχόμενα στὴν πραγματεία του βασικὰ κεφάλαια. Ἐπισημαίνουμε, δειγματικῶς, δύο μόνον, πασιφανῶς παράλληλα, χωρία:

α) Ὁ ὀρισμὸς τῆς ἔννοιαι τῆς φθορᾶς

Γιὰ τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο τῆς ψαλτικῆς θεωρίας ἀναντικατάστατη εἶναι ἡ διδασκαλία Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφου⁶¹, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐρανίζονται ὅλοι σχεδὸν οἱ μεταγενεστέρως ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα θεωρητικογράφοι. Ὁ ὀρισμὸς τῆς φθορᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν Χρυσάφου ὡς ἀκολούθως:

«Φθορά ἐστὶ τὸ παρ' ἐλπίδα φθείρειν τὸ μέλος τοῦ ψαλλομένου ἤχου καὶ ποιεῖν ἄλλο μέλος καὶ ἐναλλαγὴν μερικὴν ἀπὸ τοῦ ψαλλομένου ἤχου εἰς ἄλλον δι' ὀλίγου. εἶτα πάλιν, λυομένης τῆς φθορᾶς, ψάλλεται ὁ προψαλλόμενος ἤχος εἰς τὴν ιδέαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ πρὸ τῆς φθορᾶς»⁶².

60. Ὁ ἀρμόδιος ἔλεγχος καταγράφεται, πάντως, στὸ ὑπόμνημα καὶ στὰ σχόλια τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου.

61. Βλ. Conomos, *Manuel Chrysaphes*, pp. 48-67.

62. *Ibid.*, p. 48²¹⁸⁻²²².

Παρεμφερῶς, ὁ ἀντίστοιχος ὀρισμὸς τοῦ Ρουσάνου διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

«Φθορᾶς δὲ προτιθεμένης, δεῖ λοιπὸν παραλλαγίζειν κατὰ τὸν ἦχον ὃν ἡ φθορά σοι δεικνύει, μέχρις ὅτου ἕτερα φθορὰ λύσῃ τὴν ταύτης ἐνέργειαν [...] ὀλιγοχρόνιον ἔστι τὸ τῶν φθορῶν μέλος, ὡς νόθον καὶ ἐπείσακτον, καὶ ταχέως μεταπίπτον εἰς τὸ οἰκεῖον»⁶³.

β) Ἡ χρῆσις τοῦ γνωστοῦ θεωρητικοῦ ἀφορισμοῦ «πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ»

Ἡ συγκεκριμένη θεωρητικὴ διδαχὴ ἀπαντᾷ κατὰ κόρον στὰ ἐγχειρίδια τῶν Κρητῶν θεωρητικογράφων· ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, αἴφνης, τὴν παραθέτει ἐν κατακλειδί τῆς συγγραφῆς του ὑπὸ μορφὴν νουθεσίας:

«Γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ, ἦχουν ἀπὸ τὸν καθ' ἓν ἦχον εὖγα φωνὰς τρεῖς, πάλιν ὁ αὐτὸς ἦχος ἔστιν. αὕτη ἔστιν ἡ τριφωνία»⁶⁴.

Αὐτολεξεῖ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ Ἰωάννης ὁ Πλουσιαδηνός, διευρύνοντας μάλιστα τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ ἐν λόγῳ κανόνος:

«Ἐνταῦθα βεβαιοῦται καὶ ὁ παλαιὸς ἐκεῖνος κανὼν, ὁ λέγων, πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ. ἐν τε ἀναβάσει καὶ αὐθις ἐν καταβάσει. οὐχ ὁμοίως δὲ ἐπὶ πᾶσι καὶ κατὰ πάντων, ἀλλὰ ποτὲ μὲν ἀπὸ μέλους, ποτὲ δὲ ἀπὸ παραλλαγῆς. καὶ ποτὲ μὲν οὕτως, ποτὲ δ' ἄλλως. καὶ ποτὲ μὲν ἀπὸ μέλους μόνον, ποτὲ δ', ἀπὸ παραλλαγῆς καὶ μέλους ὁμοῦ, ποτὲ δὲ καὶ ἀπὸ παραλλαγῆς μόνως»⁶⁵.

Ὁ Ρουσάνος τὴν χρησιμοποιοῦει στὴ συνάφεια τοῦ περὶ φθορῶν λόγου του καὶ ἐμφανίζεται περιφραστικώτερος, προχωρώντας σὲ πλεόν ἄπτα παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς συγκεκριμένης διδασκαλίας:

«Εἰσὶ γὰρ καὶ φθοραὶ περὶ τὰ μέλη, αἰτινές εἰσιν ἀλλοίωσις καὶ τροπὴ τοῦ κειμένου ἦχου εἰς ἕτερον, ἄνευ παραλλαγῆς φωνῶν. Τοῦτο δὲ πολλάκις ἢ τοιάδε ἢ τοιάδε θέσις ποιεῖ. Ἐπεὶ οὐχ ὥσπερ τὸν πρῶτον ἦχον μελίζομεν οὕτω καὶ τὸν δεῦτερον, οὐδ' ὥσπερ τὸν δεῦτερον οὕτω καὶ τὸν τρίτον καὶ

63. Βλ. ΕΒΕ 2771, φφ. 233' καὶ 236'.

64. Βλ. Ἀλυγιζάκη, Ἡ ὀκταπχία, σ. 240⁶¹⁻⁶³.

65. Αὐτόθι, σ. 235¹³⁻¹⁸.

τοὺς λοιπούς. Τοῦτο συμβαίνει διὰ χθαμαλότητα καὶ ἐν τριφωνία γίνεσθαι· κατιόντες γὰρ ἀπὸ τοῦ πλαγίου τετάρτου τρεῖς φωνάς, εὐρίσκομεν τὸν αὐτὸν ἦχον· ἀπὸ μέλους μὲν οὖν, οὐ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ῥηθείσης παραλλαγῆς· ἀπὸ γὰρ παραλλαγῆς πλάγιος πρῶτου ἐστίν. Ὡσαύτως γίνεται καὶ ἐν τῷ πλαγίῳ τοῦ πρῶτου καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς· καὶ αὐθις ἀνιόντες ἀπὸ τοῦ πλαγίου πρῶτου τρεῖς φωνάς, εὐρίσκομεν τῇ ποιότητι τὸν αὐτὸν ἦχον· καὶ ἀπὸ τοῦ δευτέρου τοσαύτας, ὡσαύτως δεύτερον, ἢ νενανώ· καὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου, τρίτον· καὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου, τέταρτον»⁶⁶.

Ἄλλὰ καὶ τὸ μείζον τμήμα τῆς πραγματείας τοῦ Ρουσάνου, ὅπου ὁ Παχώμιος ἐπιδίδεται σὲ ἀνάλυση τῆς κατ' ἦχον πολύμορφης παραλλαγῆς⁶⁷, κατὰ τὴν ἄποψή μας δὲν ἀποτελεῖ τίποτε περισσώτερο ἀπὸ λεκτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ περιλαμβανομένου στὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ Γαβριὴλ τοῦ ἱερομονάχου περιφήμου «κανονίου»⁶⁸, τοῦ δεικνύοντος «πάντας τοὺς ἦχους καὶ ἔχοντος ἄνωθεν καὶ κάτωθεν κυρίου καὶ πλαγίου»⁶⁹. Παρόμοια ἀνάλυση, μάλιστα δὲ κατὰ σαφῶς πληρέστερη ἐκδοχὴ, ἐντοπίζεται τὸ πρῶτον σὲ κείμενο ἀδήλου θεωρητικογράφου τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, φερόμενο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἑρμηνεία τῶν φωνῶν καὶ ἦχων»⁷⁰, καθὼς καὶ ἐν συνεχείᾳ σὲ ἀμφοτέρω τὰ ἐγχειρίδια τῶν προ-

66. Βλ. EBE 2771, φφ. 235^v-236^r.

67. Βλ. EBE 2771, φφ. 234^r-235^r.

68. Βλ. Hannick - Wolfram, *Gabriel Hieromonachos*, p. 92. Πρβλ. Γρ. Θ. Στάθνη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἁγίου Ὁρους. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκηπῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τ. Β', Ἀθῆναι 1976, σ. 702. Conomos, *Manuel Chrysaphes*, p. 76. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκταψαλμία*, σ. 271. Ant. E. Alygizakis, «Interpretation of tones and modes in theoretical handbooks of the 15th century», *Byzantine Chant: Tradition and Reform. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, 1993* [...], *ibid.*, p. 149.

69. Πρβλ. Hannick - Wolfram, *Gabriel Hieromonachos*, p. 90⁵⁹⁶⁻⁵⁹⁸.

70. Βλ. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκταψαλμία*, σσ. 230-234. Ant. E. Alygizakis, «Interpretation of tones and modes in theoretical handbooks of the 15th century», *ibid.*, pp. 143-157. Σημειωτέον, ἐπιπροσθέτως, ὅτι στὸ ἐν λόγῳ θεωρητικογράφημα ἐμφανίζεται πρωτογενῶς, μάλιστα δὲ δῖς, καὶ ὁ ἀνωτέρω ἐπισημανθεὶς θεωρητικὸς ἀφορισμὸς «πάσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ». Βλ. συγκεκριμένως Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκταψαλμία*, σσ. 231⁵⁸ καὶ 233¹³⁷. Πρβλ. τὸ ὅμοιον καὶ στὴν ἀγγλιστὶ προσημειωθεῖσα μελέτη τοῦ ἴδιου, ὅπου καὶ εἰδικότερος περὶ τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς ἀποφάνσεως σχολιασμὸς.

μνημονευθέντων Κρητῶν διδασκάλων, οἱ τίτλοι, ἄλλωστε, τῶν ὁποίων εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικοί· «*Παραλλαγή τῆς μουσικῆς τέχνης*» ἐπιγράφεται ἡ συγγραφὴ τοῦ Λάσκαρη⁷¹ καὶ «*Ἑρμηνεία τῆς παραλλαγῆς*» ἡ ἀντίστοιχη τοῦ Πλουσιαδνοῦ⁷².

* * *

Διατυπώνοντας τὶς παραπάνω ἀκροθιγεῖς ἐπισημάνσεις διερωτώμεθα σαφηνίζουμε ὄντως τὰ σχετικὰ μὲ τὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ τοῦ Ρουσάνου ἢ μήπως ἀναδεικνύουμε περαιτέρω ἀναπάντητα ἐρωτήματα; Φαίνεται, ὅμως, ὅτι γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Παχωμίου, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος σημειώνει σὲ κάποια ἀποστροφὴ τοῦ κειμένου του, παραμένει «*ἀσύστατον ἐκάτερον αὐτῶν ἄνευ θάτερου*»⁷³. Συνοψίζοντας, θὰ παρατηρούσαμε ὅτι σὲ τόπο καὶ χρόνον ὅπου παραμένει ἀμάρτυρη παρουσία διδασκάλων ἢ διασπορὰ χειρογράφου πηγαίου ὑλικοῦ⁷⁴ δραστηριοποιεῖται, ὡς μύστης τῆς προϋφισταμένης ψαλτικῆς φιλολογίας, ἄνδρας κάτοχος λιπαρᾶς μουσικῆς παιδείας. Γιὰ νὰ ἀντιγράψουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Ρουσάνου, «*χωρὶς γὰρ τοῦ πρώτου, οὐδὲ τὸ δεύτερον κατορθοῦνται τὶς δεόντως, μᾶλλον δὲ οὐδόλως, ἀλλ' ὡς ἐν σκοτομίνῃ ἔοικε πορεύεσθαι*»⁷⁵. εὐελπιστοῦμε νέα εὐρήματα στὸ ἐγγὺς μέλλον νὰ φωτίσουν περισσότερο τὴν παροῦσα ὑπόθεσιν.

71. Βλ. Ἀλυγιζάκη, *Ἡ ὀκταπχία*, σ. 239.

72. *Αὐτόθι*, σ. 235.

73. Βλ. ΕΒΕ 2771, φφ. 233^v-234^r.

74. Γενικῶς γιὰ τὰ ἀποκειμένα στὴ Ζάκυνθο μουσικὰ χειρόγραφα βλ. Δ. Δ. Παπαγιαννοπούλου, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτζάνη*, ἐν Ἀθήναις 1937. Μ. Γ. Ἀδάμη, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτζάνη, ἀποκειμένης νῦν ἐν τῇ ἱερᾷ μητροπόλει Ζακύνθου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΛΕ'* (1966-1967), σσ. 313-365. Βλ. ἐπίσης· Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς (1453-1820). Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1980, σσ. 150-151, 169-170, 172-173, 176-177, 181-182, 185, 199, 203, 207-209, 212, 215, 217. Προβλ. καὶ Ν. Ἀ. Βέν, «Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Ζακύνθῳ Φωσκολιανῆς βιβλιοθήκης», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος Η'* (1923), σσ. 566-576 καὶ Θ' (1926), σσ. 46-65.

75. Βλ. ΕΒΕ 2771, φ. 233^v.

